

Łukasz Szendzielorz

Kobieta - matka - siostra : mariologiczne podstawy teologii kobiety Josefa Zvěřiny

---

Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 41/1, 32-45

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. ŁUKASZ SZENDZIELORZ

KOBIETA – MATKA – SIOSTRA. MARIOLOGICZNE PODSTAWY TEOLOGII KOBIETY JOSEFA ZVĚŘINY

„Dzisiejsza teologia nie może być ani Panią wiedzącą wszystko o Bogu, ani starzejącą się pedantyczną nauczycielką, ale musi być siostrą ludzi w szukaniu prawdy, towarzyszką wolności, służą żywota. Nie może zamknąć się w abstrakcyjnym świecie, ale musi zejść z niebieskich obłoków do tego świata, otworzyć się na jego pytania, krytykę, mieć współdziałanie we wszystkich staraniach ludzkiego ducha i starać się o serce człowieka. Musi pamiętać o tym, aby przybliżyła ludziom Boga. Musi wspierać człowieka w odkrywaniu prawdy, w zrozumieniu jedności, ma objawiać ostatni i najwyższy logos Prawdy, jej Boży sens”¹ – to podstawowe twierdzenie jednego z czeskich teologów XX w., Josefa Zvěřiny². Przedmiotem naszego artykułu jest omówienie jednego z wątków jego teologii agapicznej, jakim jest refleksja nad miejscem kobiety w Kościele.

Postulaty teologii feministycznej

Cała twórczość teologiczna J. Zvěřiny miała za cel odnowę świata, człowieka, duchowości. Twierdził, że istnieje potrzeba odnowy chrześcijaństwa, które potrzebuje odważnych, dobrych mężczyzn i kobiet³. Tej ostatniej grupie czeski teolog poświęcił niejeden artykuł. Zaczął tworzyć podwaliny pod czeską teologię kobie-

¹ J. Zvěřina, *Teologie agapé, Dogmatika*, t. I, Praha 1992, s. 3.

² Ks. dr Josef Zvěřina urodził się 3 V 1913 r. na Wyżynie Czesko-Morawskiej. Lata dzieciństwa przeżył w Wiedniu, na Morawach w okolicy Znojma, a następnie w Pradze. Po maturze w 1932 r. wyjechał na studia teologiczne do Rzymu. W 1937 r. przyjął święcenia kapłańskie, a w 1938 r. wrócił do ojczyzny. Od tego momentu rozpoczęła się jego droga krzyżowa: w latach okupacji hitlerowskiej internowany, po wojnie ciężka praca w jednostkach wojskowych PTP, a następnie prawie 14 lat więzienia. Po wyjściu na wolność pracował jako palacz, konserwator, magazynier. W okresie Praskiej Wiosny został redaktorem czasopisma teologicznego „Via” oraz wykładowcą na Wydziale Teologicznym w Litomierzycach. W czasie tzw. normalizacji, w 1970 r. był zmuszony do opuszczenia wydziału. Do roku 1974 pracował w duszpasterstwie, później władze państwowe zabroniły mu publicznej działalności duszpasterskiej. Od tego czasu prowadził działalność dydaktyczną i wychowawczą w konspiracji. W 1977 r. stał się jednym z pierwszych sygnatariuszy *Karty 77*. Wydawałoby się, że wraz z odzyskaniem wolności w 1989 r. Josef Zvěřina zyska właściwe w strukturach naukowych i kościelnych stanowisko. Niestety, tak się nie stało. Ówczesne władze Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Karola w Pradze nie dopuściły go do pracy dydaktycznej na studiach dziennych. Został mianowany honorowym dziekanem. Dnia 18 VIII 1990 r. jego życie przerwała nagła śmierć w wodach Morza Tyrreńskiego.

³ J. Zvěřina, *Teologie agapé*, s. 218.

ty: „Wierzę w trzecią rewolucję dotyczącą casusu «kobieta», która swój początek weźmie z modlitwy i z Ducha Świętego. Wierzę, że miłość duchownych kobiet, dziewic, matek znowu przygotowuje przyjście Jezusa Chrystusa”⁴.

Postulat nowego spojrzenia na kobietę, podnoszenie kwestii zmiany sposobu wartościowania kobiety w życiu Kościoła w duchu Ewangelii bardzo często pojawia się w dziele czeskiego teologa. Autor pisze wręcz o konieczności stworzenia nowej teologii kobiety⁵. Postulaty dotyczące teologii feministycznej nie są jedynie teoretycznymi dywagacjami teologa. Wpływają one z dyskusji, jaką prowadził z Marią Rut-Křížkovą⁶ na temat powołania kobiety. J. Zvěřina przedstawił wtedy teologię kobiety wyłożoną w swoim podręczniku. Podkreślał, że teologia kobiety nie może ograniczać się jedynie do teologii o kobiecie. Wymagał tym samym, żeby jej opracowania dokonano przy współpracy kobiet. Według autora, teologia ta ma być gruntowną refleksją nad kobietą w świetle objawienia. Odpowiedź na list M. Rut-Křížkovej jest przyczynkiem do całościowej teologicznej interpretacji roli kobiety⁷.

Teologia kobiety ma swoje źródła w biblijnej antropologii. Zvěřina na podstawie Księgi Rodzaju podkreśla godność kobiety, specyfikę jej powołania. Ubolewa nad tym, że – mimo iż Pismo Święte zna przykłady wielkich kobiet – tradycja rabinistyczna ich nie doceniała⁸. Jezus Chrystus poprzez swoje nauczanie i postępowanie zmienił sposób patrzenia na kobietę. Autor podkreśla, że ewangeliczny obraz kobiety jest przewrotem w dotychczasowych poglądach, które dochodzą do głosu jeszcze u św. Pawła. Zvěřina uważa, że w Pawłowym nauczaniu jesteśmy świadkami ścierania się nowych i starych poglądów⁹. Z jednej strony spotykamy się z najstarszym mariologicznym tekstem w Liście do Galatów (Ga 4,4n), z dziełem apostoelskim wspieranym przez wiele kobiet (Zvěřina pisze o 112 współpracownikach Apostoła), a z drugiej strony, zwłaszcza w Pierwszym Liście do Koryntian, ze stwierdzeniami odbiegającymi od ducha Ewangelii¹⁰. Autor *Teologie agapé* stwierdza, że teksty św. Pawła dotyczące zależności kobiet od mężczyzn należy odczytywać w kontekście liturgicznym i historycznym, mając równocześnie na uwadze problem autentyczności niektórych tekstów¹¹. Czeski teolog dodaje, że większość egzegetów i teologów nie uznaje ponadczasowego imperatywu tych tekstów¹².

Według czeskiego teologa, negatywne poglądy na rolę kobiety w Kościele są obecne w tradycji (zakaz nauczania, zakaz wykonywania posług, zależność od męż-

⁴ Tenże, *K teologii ženy*, Studie 4-5 (76-77), (1981), s. 449.

⁵ Tenże, *Teologie agapé. Dogmatika*, t. II, Praha 1994, s. 410-411.

⁶ Marie Rút Křížková, ur. 1936 r., historyk literatury, filozof, działaczka opozycyjna, jedna z pierwszych sygnotariuszy *Karty 77*.

⁷ J. Zvěřina, *K teologii ženy...*, s. 448-452.

⁸ Tenże, *Teologie agapé. Dogmatika*, t. II..., s. 407.

⁹ Tamże, s. 409.

¹⁰ Tamże, s. 91.

¹¹ Tamże, s. 409.

¹² Tamże, s. 91.

czynn, twierdzenia o wartościowaniu kobiety w porządku stworzenia)¹³, która w tej kwestii nie zawsze była zgodna z nauczaniem i przykładem Jezusa Chrystusa¹⁴. Kościół często widział jedynie dwie formy powołania kobiety: kobieta-matka, kobieta-konsekrowana dziewica. Nie wolno zapominać, że było wiele kobiet, które w Kościele żyły, pracowały, odgrywały kluczową rolę¹⁵. Z dyskusji z Rut-Křížkovą wynika, że Zvěřina potwierdza istnienie problemu „zbyteczności” kobiet w Kościele. Zauważa, że kobiety często miewają takie poczucie. Jak pisze Josef Zvěřina, trwającej już pięć tysięcy lat (prawdopodobnie od czasów starotestamentalnych) dyskryminacji kobiet nie można traktować jako woli Bożej, Ducha Chrystusowego. Konieczna jest ciągła praca nad zmianą takiego stanu. Autor *Teologie agapé* zauważa, że problem teologii feministycznej tkwi w intencjach jej przedstawicieli, którzy często ograniczają się do chęci zamanifestowania płci. Zvěřina uważa, że byłoby lepiej, gdyby kobiety bez oburzenia tworzyły właściwą, zdrową teologię chrześcijańską¹⁶. W wyżej wspomnianym dialogu J. Zvěřina wyjaśnia, że emancypacja, wedle której rywalizuje z mężczyzną, jest bezsensowna. Kobieta nie może tracić świadomości własnej tożsamości¹⁷. Czeski teolog pokazuje, jak wiele jest form zaangażowania się niezamężnych kobiet w życie Kościoła. Chodzi o wewnętrzne pogłębienie ideału macierzyństwa, siostrzaności, a nie tylko ograniczanie się do stanu zakonnego¹⁸. Szczególny wpływ na obraz kobiety – matki i siostry ma prawda o Bożym macierzyństwie Maryi¹⁹. W mariologii możemy szukać podstaw „zdrowej”, poprawnej teologii feministycznej.

Maryja jako pierwsza córka Kościoła²⁰ jest Tą, która obdarza wspólnotę miłością, ucieleśnieniem kobiecości, macierzyństwa i siostrzaności²¹. Jest wezwaniem do wiary, która realizuje się w miłości²². Bycie matką i siostrą, co często wzmiankowane jest w traktacie mariologicznym, ma swoje podstawy w byciu kobietą. Partie tekstu dotyczące każdego z tych określeń: kobieta, siostra, matka są u J. Zvěřiny objętościowo nieproporcjonalne. Jednak ze względu na podkreślenie specyficznych cech kobiety, siostry i matki, postanowiliśmy nauczenie czeskiego teologa rozdzielić na trzy części. Pierwsza dotyczy kobiecości Maryi, druga siostrzaności, a trzecia macierzyństwa.

¹³ Tamże, s. 410.

¹⁴ Tamże, s. 91.

¹⁵ Tamże, s. 92.

¹⁶ Tamże, s. 92.

¹⁷ J. Zvěřina, *K teologii ženy...*, s. 450.

¹⁸ Tamże, s. 449-450.

¹⁹ Tenże, *Teologie agapé. Dogmatika*, t. II..., s. 408.

²⁰ Tenże, *Teologie agapé. Dogmatika*, t. I..., s. 41.

²¹ W języku czeskim autor użył słowa „sesterstvi”, oznaczającego bycie siostrą (analogiczne do braterstwa). Oddajemy to w artykule terminem „siostrzaność”, za: *Česko-polský slovník*, sestavil Dr B. Vydra, Praha 1951, s. 469. Termin ten pojawia się nie tylko w mariologii, ale także w tekstach o odnowie Kościoła.

²² J. Zvěřina, *Teologie agapé. Dogmatika*, t. II..., s. 72.

Kobiecość w świetle mariologii

J. Zvěřina początku swojej mariologii umieszcza w rozważaniach protologicznych. Autor *Teologie agapé* nawiązuje do stworzenia pierwszej kobiety – Ewy. Ona, w odróżnieniu od Adama, nie ma mocy nad stworzeniem. Stoi pośrodku. Bez niej stworzenie nie byłoby całkowite, byłoby jedynie podległe mocy. Ewa jest pewnego rodzaju pośredniczką. Ideę tę zniszczył grzech pierworodny. Ale możemy powiedzieć, że idea ta, przygotowana przy stworzeniu, zrealizowała się i została zrozumiana w Maryi. Możemy porównać także macierzyństwo obu niewiast. Ewa jest matką wszystkich żyjących, Maryja to nowa duchowa matka całej ludzkości, pełna miłości, łaski, świętości i mocy²³.

Do szczególnych matek w historii zbawienia czeski teolog zalicza Sarę, Annę – matkę Samuela, żonę Manoacha – matkę Samsona, a także Elżbietę – matkę św. Jana Chrzciciela. Autor *Teologie agapé* podkreśla, że wszystkie te kobiety były bezpłodne, bezsilne. Bóg swoją mocą obdarza je darem potomstwa, ratuje od smutku i poniżenia. Dziękują one Bogu za dar płodności. Szczególnie modlitwa Anny jest hymnem wychwalającym Stwórcę za uratowanie od hańby, za wywyższenie. Pamiętamy, że swą treścią przypomina Magnificat. Autor *Teologie agapé* owe cudowne macierzyństwa określa jako realne przygotowanie jeszcze cudowniejszego macierzyństwa Maryi²⁴.

J. Zvěřina nie ogranicza się jedynie do przedstawienia kobiet-matek występujących w Starym Testamencie. Obok nich wspomina także prorokinie i bohaterki Izraela. Pierwszą z nich jest Miriam – siostra Mojżesza. Czeski teolog przypomina, że była prorokinią, razem z mężczyznami dziękowała za zwycięstwo. W jej grzechu i pokucie czeski teolog dostrzega drogę z grzechu do zbawienia²⁵.

Drugą kobietą była Debora, bohaterka Księgi Sędziów. Jako sędzia i prorokini pomogła w zwycięstwie nad wrogiem. Josef Zvěřina przypomina jej pieśń na cześć Jahwe, która izraelskiemu ludowi przyniosła nadzieję i moc, prowadziła do podejmowania działania i ponoszenia ofiar. W duchu *teologie agapé* czeski teolog podkreśla, że według Debory miłość jest największą siłą²⁶.

Kolejną niewiastą, która odegrała istotną rolę w dziejach narodu, była Judyta – zwyciężca dzięki zaufaniu Bogu. Kobieta, która swoją służbą uratowała naród, była Estera. Była świadoma, podobnie jak później Maryja, wybrania Izraela i obietnic złożonych mu przez Boga. Do wielkich kobiet J. Zvěřina zalicza także Rut, uważaną za niewiastę miłosierną. Możemy dostrzec w niej zapowiedź miłosierdzia Maryi.

²³ Tamże, s. 131.

²⁴ Tamże, s. 132.

²⁵ Tamże, s. 132.

²⁶ Tamże, s. 133.

Przegląd nawiast Starego Testamentu J. Zvěřina kończy przypomnieniem prorokini Anny z Ewangelii według św. Łukasza. Była prorokinią, ofiarującą swoje życie Bogu i zwiastunką narodzenia Mesjasza²⁷.

J. Zvěřina w swoim podręczniku przedstawił obraz kobiet, które są prorokiniami, sędziami, ratowniczkami. Są to kobiety, które (mimo iż nie zawsze były matkami) odkryły cel swojego życia – służą ludziom i Bogu²⁸.

Josef Zvěřina starotestamentalne niewiasty przedstawia dla lepszego zrozumienia powołania kobiety i matki. Kobiety te były zapowiedzią Tej, która miała stać się duchową Matką, drugą, zupełnie inną Ewą. Autor dodaje, że nie chodzi tu o symbol, ale o konkretną, realną rzeczywistość²⁹. Teolog uważa, że przez te niewiasty wiarą Starego Testamentu była przygotowana największa Córka Syjonu – Maryja, matka nowego Izraela, nowego przymierza, matka Mesjasza³⁰. Maryja i jej zadania są według J. Zvěřiny istotne dla nowej teologii kobiety³¹.

J. Zvěřina, omawiając tematykę macierzyństwa, podkreśla, że Maryja na kartach Pisma Świętego ukazuje się nam także jako dziewczyna, kobieta-małżonka. Czeski teolog przypomina, że Maryja była prostą żydowską dziewczyną, czystego i pokornego serca, dziewczyną żyjącą w Galilei – zapadłym kącie świata, o którym opinia nie należała do najlepszych. Należała do grupy prostaczków, którym Pan objawił wielkie rzeczy. Jak każda żydowska młoda dziewczyna wiedziała, że małżeństwo jest związkiem, którego założycielem i obrońcą jest Bóg. Sama poślubiła Józefa. Była świadoma, że w małżeństwie ma dać życie potomstwu³².

Macierzyństwo w świetle mariologii

Prezentowany u teologa model kobiecości uznaje, że głównym powołaniem kobiety jest macierzyństwo i macierzyńska miłość.

W krótkim wstępie do swojej mariologii J. Zvěřina stwierdza, że Maryja stała się Matką Jezusa i Matką naszą, to znaczy Matką ludu Bożego – Kościoła Nowego Przymierza. Jej macierzyństwo ma więc podwójny charakter. Rola Maryi w kontekście samoudzielenia się Boga – Miłości ma szczególny charakter³³. Spróbujmy spojrzeć na Maryję, na to, co wyjątkowego uczyniła i czyni najpierw jako Matka Jezusa Chrystusa, a następnie jako Matka Kościoła.

J. Zvěřina uważa, że analizując rolę Maryi, należy rozróżnić płaszczyznę czyisto naturalnego i ludzkiego posłania³⁴ od tajemnicy posłania boskiego. Kluczem

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże.

²⁹ Tamże, s. 131.

³⁰ Tamże, s. 132-134.

³¹ Tamże, s. 408.

³² Tamże, s. 169.

³³ Tamże, s. 129.

³⁴ Można by napisać, że Maryja była prostą żydowską dziewczyną, która poślubiła Józefa, miała z nim dzieci, między nimi Jezusa. Tak ją przecież odbierali Jej rodacy. Dla Josefa Zvěřiny taki obraz,

do zrozumienia wyjątkowości powołania Maryi jest wgłębienie się w tajemnicę Trójcy Świętej. Zrozumienie Maryi przez miłość nie oznacza braku logiki i szukania prawdy. Teologia musi na podstawie Pisma Świętego Magisterium, pewnej tradycji szukać prawdziwego obrazu Matki Jezusa Chrystusa³⁵. Swoje poszukiwania rozpoczyna od Nowego Testamentu.

Pierwszym tekstem, prawdopodobnie liturgicznego pochodzenia, do którego nawiązuje J. Zvěřina, jest najstarszy istniejący tekst o Maryi z Listu św. Pawła do Galatów. W rozważaniach na temat Prawa św. Paweł wspomina Syna Bożego, który stał się człowiekiem narodzonym przez kobietę: „Gdy jednak nadeszła pełnia czasu, zesłał Bóg Syna swego, zrodzonego z niewiasty, zrodzonego pod Prawem, aby wykupił tych, którzy podlegali Prawu, abyśmy mogli otrzymać przybrane synostwo” (Ga 4,4).

Czeski teolog przypomina, że jest to u św. Pawła jedyny tekst mariologiczny. Tekst ten wyraźnie ukazuje, że jedynym ojcem Jezusa jest Bóg Ojciec. Dziewicze macierzyństwo nie jest w tym tekście wyrażone wprost. Zvěřina uważa jednak, że dalsze zdanie: „Natomiast górne Jeruzalem cieszy się wolnością i ono jest naszą matką. Wszak napisane jest: «Wesel się, niepłodna, która nie rodziłaś, wykrzykuj z radości, która nie znałaś bólów rodzenia, bo więcej dzieci ma samotna niż ta, która żyje z mężem». Właśnie wy, bracia jesteście jak Izaak dziećmi obietnicy. Ale jak wówczas ten, który się urodził tylko według ciała, prześladował tego, który się urodził według ducha, tak się dzieje i teraz” (Ga 4,26-29) – mimo że przede wszystkim odnosi się do Kościoła – może wskazywać na Maryję. Duchowe macierzyństwo Kościoła zakłada, że Jezus Chrystus przyjął człowieczeństwo z niewiasty dzięki działaniu Ducha Świętego. Na podstawie tego fragmentu można mówić o wyjątkowym macierzyństwie Maryi³⁶.

Wyjątkowość tego macierzyństwa Zvěřina odnajduje i na innych kartach Biblii. Przytacza teksty z Ewangelii Dzieciństwa Mateusza i Łukasza. U Mateusza opuszczenie w genealogii słowa „egennesen” – „spłodził” w odniesieniu do Józefa i Jezusa wskazuje na królewski charakter Maryi – Matki Syna Bożego. Autor *Teologie agapé* dodaje, że Bóg Ojciec także nie płodzi Syna. Stało się to dzięki mocy Ducha Świętego, którą autor określa jako tajemniczą twórczą działalność Boga. Działanie to jest wyjątkową obecnością Ducha Świętego³⁷.

Scena zwiastowania opisana przez św. Łukasza prowadzi nas do odkrycia dwóch prawd mariologicznych: o radykalnej świętości Maryi i dziewiczym poczęciu Jezusa. Ukazuje także działanie i moc Ducha Świętego w życiu Maryi. Zanim przejdziemy do ukazania problematyki poczęcia Jezusa, pozostajmy przy prawdzie o świętości Maryi.

---

często przyjmowany przez heretyków, protestanckich teologów, katolickich modernistów jest nie do przyjęcia.

³⁵ J. Zvěřina, *Teologie agapé. Dogmatika*, t. II..., s. 168.

³⁶ Tamże, s. 135-136.

³⁷ Tamże, s. 138.

Temat świętości J. Zvěřina łączy z tematem niepokalanego poczęcia Maryi. Wychodzi od dwóch tekstów – z Protoewangelii z Księgi Rodzaju i z opisu zwiastowania. Na podstawie pierwszego tekstu stwierdza, że Maryja ma szczególnie, wyjątkowy, jedyny w swoim rodzaju udział w zwycięstwie nad grzechem. W tekście o zwiastowaniu autor *Teologie agapé* akcentuje słowa „Łaski pełna”. Słowa te, według autora, wyrażają radykalne poświęcenie i ofiarowanie Maryi. Całe Jej bycie było przeniknięte łaską. Autor w swoim podręczniku przedstawia także historię sporu dotyczącą świętości Maryi. Chodzi o moment decydujący o uświęceniu Matki Jezusa Chrystusa, a także, od czego została przez łaskę uwolniona. Czeski teolog uważa, że Maryja jest obrazem pierwotnej idei przyjaźni człowieka z Bogiem. Jest Ona pierwszym nowym stworzeniem, początkiem ludu Bożego, jest ikoną niepokalanego Kościoła. Łaska świętości jest Jej dana ze względu na bycie matką Jezusa, matką i siostrą Kościoła. Jej świętość jest znakiem nadziei dla każdego z nas³⁸.

J. Zvěřina przytacza także twierdzenia doktorów Kościoła, dotyczące relacji świętości Maryi i działania Ducha Świętego. Przywołuje św. Alberta Wielkiego, który widzi w owym „zacienieniu” Duchem Świętym trzeci stopień świętości Matki Bożej³⁹.

Autor *Teologie agapé* przedstawia fragment Ewangelii, a następnie go analizuje: „Boża łaska przygotowuje Maryję Panne, Najwyższy ją «zacieni» [w polskim tłumaczeniu „okryje ją jak obłok” – Biblia Poznańska], jej syn będzie poznany, uznany, czczony i zwiastowany jako Syn Najwyższego”⁴⁰.

Autor twierdzi, iż zdarzenia te już od początku są dziełem Ducha Świętego, który „zstąpi” na Maryję jako moc Najwyższego i Ją „zacieni”. Teolog zaznacza, że Ducha nie należy w tym tekście rozumieć jako osobę, ale jako twórczą moc Boga, która pojawia się na początku (Rdz 1,1)⁴¹.

Działanie Ducha Świętego dotyczy, obok uświęcenia Maryi, także poczęcia Jezusa. Czeski teolog bardzo silnie podkreśla, że Duchowi Świętemu nie jest przypisywane ojcostwo. Ojciec nie począł Chrystusowego człowieczeństwa, ani Duch Święty nie spłodził z Maryją Jezusa⁴². Niesmaczne i głupie jest więc doszukiwanie się tu wpływów pogańskich mitów, mówiących o współzyciu kobiet z bogami⁴³.

Boży Syn stał się człowiekiem dzięki działaniu Ducha Świętego – Maryja poczęła z Ducha Świętego. To działanie Pocieszyciela jest tajemniczą twórczą mocą Boga, aby wieczny Boży Syn stał się Mesjaszem. Owo tajemnicze działanie Ducha Świętego, który „przyszedł” z Nieba, jest odosobnionym obrazem działania i obecności Ducha Świętego. Autor *Teologie agapé* podkreśla dalej, iż Jezus nie stał się Bożym Synem w momencie zwiastowania ani też w późniejszych chwilach, ale że

³⁸ Tamże, s. 183-186.

³⁹ Tamże, s. 184.

⁴⁰ J. Zvěřina, *Teologie agapé. Dogmatika*, t. I..., s. 113.

⁴¹ Tamże.

⁴² J. Zvěřina, *Teologie agapé. Dogmatika*, t. II..., s. 138.

⁴³ Tenże, *Teologie agapé. Dogmatika*, t. I..., s. 113.

był i jest Nim od wieczności. Wyjątkowe poczęcie nie jest przyczyną, lecz raczej znakiem, iż to, co się poczęło w Maryi, jest „z Ducha Świętego”⁴⁴.

Kwestia macierzyństwa Maryi wiąże się ściśle z narodzeniem Jezusa. W opisie narodzenia u Łukasza nie chodzi, według Zvěřiny, o pokazanie cudownego porodu. Ostrzega jednak czytelników swojej teologii, że jeżeli narodzenie Jezusa będziemy odbierali w sposób zbyt ludzki, grozi nam niebezpieczeństwo arianizmu i adopcjonizmu; jeżeli będziemy traktowali je zbyt mistycznie – grozi nam niebezpieczeństwo zagubienia prawdy o człowieczeństwie Jezusa i zbliżamy się do monofizytyzmu. Dlatego nie można przeciwstawiać historyczności tego wydarzenia jego symboliczności. Teolog, podejmując tematykę narodzenia, odnosi się także do prawdy o jego dziewiczym charakterze. Autor *Teologie agapé* pisze, że nie można dziewiczego narodzenia odbierać jako symbolu posłuszeństwa i poddaństwa Maryi Bogu⁴⁵.

J. Zvěřina w swoim podręczniku przytacza i analizuje teksty Nowego Testamentu, wskazujące na dziewicze życie Maryi w małżeństwie z Józefem. Dziewicze życie Maryi, jak pisze czeski teolog, jest prawdopodobnie wyrazem jej całkowitego, nieograniczonego oddania się Bogu i swemu Synowi. Jest obrazem błogosławionych, którzy oddali się służbie królestwu Bożemu⁴⁶.

Na podstawie nauczania teologów i swoich poszukiwań dochodzi do wniosku, że dziewictwo nie może być rozumiane czysto biologicznie. Zvěřina uważa, że o dziewictwie Maryi i Jej macierzyństwie nie można mówić na płaszczyźnie ginekologicznej, ponieważ Jej dziecko jest Synem Bożym⁴⁷. Dziewictwo Maryi należy rozważać na płaszczyźnie wiary i teologii, odnosząc je do prawd o Trójcy Świętej, o stworzeniu, do chrystologii i soteriologii⁴⁸. Dziewicze macierzyństwo było znakiem, że Jezus Chrystus jest Bożym Synem i Synem Maryi. Maryja jest dziewicą dlatego, że poczęła z Ducha Świętego i to poczęła nie ludzkie dziecko, a Boga-człowieka⁴⁹.

Autor *Teologie agapé* przypomina, że także najstarsze wyznania wiary, włącznie w wyznaniem nicejsko-konstantynopolitańskim, przyjmują prawdę o dziewictwie Maryi⁵⁰. „Dziewica” jest najstarszym tytułem, którym Kościół określa Maryję.

J. Zvěřina stwierdza, że dziewictwo Maryi nie jest semantyczne (nie jest jedynie znakiem), nie jest kerygmataczne (nie ma na celu wyjaśniać i ukazywać prawdę o Wcieleniu), nie jest symboliczne (nie przedstawia oddania Maryi), nie jest teologumenonem (czyli teologicznym wykładem inkarnacji). Według autora, są dwie przyczyny przyjmowania dziewictwa Maryi jedynie na tych płaszczyznach. Pierwszą jest niedowiarstwo w możliwość Bożej ingerencji. Drugą jest myślenie jedynie na płaszczyźnie biologicznej. Dla Zvěřiny dziewicze macierzyństwo jest objawioną

⁴⁴ Tenże, *Teologie agapé. Dogmatika*, t. II..., s. 138.

⁴⁵ Tamże, s. 147.

⁴⁶ Tamże, s. 175.

⁴⁷ Tamże, s. 147.

⁴⁸ Tamże, s. 172-173.

⁴⁹ Tamże, s. 157-158.

⁵⁰ Tamże, s. 158-160.

prawdą wiary, szybko poznaną i przyjętą, jest to rzeczywistość historyczna, jest to rzeczywistość tajemnicza, wyrażana jest analogicznie. Autor *Teologie agapé* pisze: „że nie jest pewne, czy określenie «zawsze dziewica» zawiera w sobie także wyjątkowe narodzenie Jezusa, ani czy należy do dogmatu. Nie jest także oczywiste, czy zawiera w sobie prawdę, że Maryja nie żyła później małżeńskim życiem z Józefem. Jest historycznie wątpliwe, żeby miała dalsze dzieci”⁵¹.

Warto zaznaczyć, że w mariologii J. Zvěřina interesuje się relacją Maryi i Ducha Świętego. Nie chodzi tu tylko o poczęcie z Ducha Świętego, czy uświęcenie Maryi. Autor pisze o całkowitym przeniknięciu Matki Bożej Duchem Świętym. Stwierdza on, że dzięki mocy Ducha łaski, miłości i prawdy Maryja jest największą charyzmatyczką w dziejach ludzkości. Obdarowana Jego darami jest dana Kościołowi. Duch Święty jest duchem Jej duchowego macierzyństwa i siostrzaności w Kościele i w świecie⁵².

W swoich pneumatologiczno-mariologicznych rozważaniach autor przytacza poglądy teologów i pokłósie sympozjów teologicznych. Na początku przypomina słowa H. Mühlena, który stwierdza, iż wyrażeniem zgody przy zwiastowaniu, a później współofiarowaniem na Kalwarii Maryja ma specyficzny udział w powszechnym kapłaństwie wierzących.

Na spotkaniu charyzmatycznym 8 VII 1977 r. – przypomina Zvěřina – kapłani modlili się, aby mogli przyjąć Maryję między siebie jak św. Jan i by Ona doprowadziła ich do podobania się Bogu, do większej pokory, do posłuszeństwa Synowi Bożemu i miłosierdzia względem braci.

Na uniwersytecie w Deyton w 1979 r. stwierdzono, że Maryja niesie w sobie znamię Ducha Świętego w potrójnym wymiarze: wewnątrz, w tworzeniu i we wspólności⁵³. Czeskiemu teologowi podoba się także stwierdzenie P.B.T. Bilismuka: *The Theotokos as Pneumatophora* (Bogurodzica jako nosicielka Ducha Świętego)⁵⁴.

Wszystkie poglądy dotyczące relacji Ducha Świętego i Maryi – bądź to własne, bądź zaczerpnięte od innych – Zvěřina kończy ustosunkowaniem się do ostrożności Soboru Watykańskiego II. Według autora, na podstawie nauki soborowej nie do przyjęcia jest sformułowanie św. Maksymiliana Kolbe: „Maryja jest Niepokalanym poczęciem stworzonym, Duch Święty niestworzonym”. Nie można też przyjąć teorii L. Boffa, który w kontekście teologii feministycznej mówi o hipostatycznym złączeniu Maryi z Duchem Świętym. Zvěřina za niestosowne uważa także używanie określenia „Oblubienica Ducha Świętego”. Duch Święty nie zastępuje Maryi oblubieńca, narzeczonego. Także charyzmatyczne sformułowania i tezy Maryjnego Ruchu Kapłanów, założonego przez ks. Gobbi, są dla czeskiego teologa problematyczne⁵⁵.

⁵¹ Tamże, s. 180-181.

⁵² Tamże, s. 199.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Tamże, s. 200.

⁵⁵ Tamże.

Kolejnym tytułem maryjnym, który ma charakter dogmatyczny, a jest związany z narodzeniem Jezusa, jest „Boża Rodzicielka”. Autor przypomina genezę tego terminu⁵⁶; w wyniku rozwiązywania sporów chrystologicznych określenie to zostało potwierdzone na soborze efeskim. Sobór Chalcedoński i II Konstantynopolitański przyjmują prawdę o Maryi Bożej Rodzicielce za obowiązującą⁵⁷.

J. Zvěřina stwierdza w swoim podręczniku, że tytuł Bożej Rodzicielki nie dodaje nic nowego do prawdy o dziewiczym macierzyństwie. Chodzi jedynie o dalsze szczegółowe wyjaśnienie tajemnicy wcielenia, połączone z głębszym poznaniem Jezusa Chrystusa. Maryja jest matką „całego” Jezusa – Boga-człowieka, a nie tylko matką Jego ciała – podkreśla Zvěřina. Maryja dla Boga nie była – jak za Laurentinem pisze czeski teolog – przedmiotem, czy narzędziem Jego mocy. Była skuteczną partnerką w dialogu, szczytem miłości, której Bóg pozwolił zakwitnąć w swoim ludzie, narodzie Abrahama. Maryja jest typem wiary i miłości, zjednoczenia z Chrystusem, z którym tworzy jedno ciało⁵⁸.

Zvěřina nie ogranicza macierzyństwa Maryi jedynie do poczęcia, czy narodzenia Jezusa. Przytacza teksty Nowego Testamentu ukazujące momenty wspólnego życia Maryi i Jezusa: pokłon Mędrców (Mt 2,1-12), ofiarowanie w świątyni (Łk 2,22-38), znalezienie w świątyni (Łk 2,41-50), przyjście Maryi i krewnych do Jezusa (Mk 3,31-35), wesele w Kanie Galilejskiej (J 2,1-12), scena pod krzyżem (J 19,25-27), a także teksty z niektórych apokryfów⁵⁹.

Teksty z Ewangelii według św. Jana przedstawiają Maryję nie tylko jako matkę Jezusa, ale także jako naszą matkę. Słowa Maryi z Kany Galilejskiej „Zróbcie wszystko, cokolwiek wam powie” (J 2,5) ukazują nowe macierzyństwo Maryi: staje się Ona matką Chrystusowego dzieła⁶⁰. Możemy powiedzieć – staje się matką Kościoła. Autor *Teologie agapé* przypomina, że scena pod krzyżem, opisująca powierzenie Maryi umiłowanemu uczniowi (J 19,25-27), jest przez wielu egzegetów interpretowana jako powierzenie Maryi całej wspólnoty Kościoła. Maryja staje się Matką Kościoła. Zvěřina zaznacza jednak, że eklezjologicznej interpretacji tego tekstu i tytułu Matka Kościoła nie znają ojcowie Kościoła⁶¹.

Czeski teolog uważa, że macierzyństwo wobec Kościoła ma charakter duchowy⁶² i analogiczny⁶³. Po przedstawieniu historii teologii tego typicznego, duchowego macierzyństwa⁶⁴ Czech odwołuje się do nauki II Soboru Watykańskiego, przywołując z jego nauczania określenia: Maryja matka Chrystusowych członków (KK 53-54); ta, która ma udział przy rodzeniu wiernych w Kościele; matka

⁵⁶ Tamże, s. 157, 181.

⁵⁷ Tamże, s. 182.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Tamże, s. 136-156.

⁶⁰ Tamże, s. 150.

⁶¹ Tamże, s. 150-153.

⁶² Tamże, s. 157.

⁶³ Tamże, s. 170.

⁶⁴ Tamże, s. 204.

w porządku łaski (KK 60-61); ta, która jest przykładem dla Kościoła⁶⁵. Tematykę macierzyństwa Maryi wobec Kościoła kończy stwierdzeniem, że to duchowe macierzyństwo jest wynikiem działania Ducha Świętego. Należy do tajemnicy wiary o wspólnocie wiernych. Autor w swoim teologicznym dziele uważa, że jest to szczególny rodzaj *agapé* – egzystencjalne połączenie, wewnętrzne związanie. Jest to żywe, organiczne złączenie – Maryja jest sercem Mistycznego Ciała Chrystusa. Autor stwierdza, że bez Maryi nie ma Kościoła⁶⁶. Warto w tym miejscu dodać, że Zvěřina przytacza uroczyste ogłoszenie Maryi przez papieża Pawła VI Matką Kościoła.

Szczególna świętość Maryi, pełnia łaski prowadzą do wyjątkowej wspólnoty z Bogiem. Autor *Teologie agapé* tę szczególną wspólnotę nazywa uwielbieniem Maryi. Wszystkie inne tezy mariologiczne, elementy nauki o wniebowzięciu są rozwinięciem wiary w uwielbienie Maryi. J. Zvěřina stara się na podstawie biblijnych tekstów ukazać uwielbienie Maryi po skończeniu życia ziemskiego. Następnie sięga do tradycji Kościoła – szczególnie liturgicznej, aby na koniec przytoczyć definicję dogmatyczną Piusa XII z roku 1950. W analizie na uwagę zasługuje opinia autora na temat znaczenia prawdy o wniebowzięciu. J. Zvěřina widzi tu podporę wiary w życie po śmierci i argument w walce przeciwko fałszywemu kultowi ciała. Teolog uznaje dogmatyczną definicję za podkreślenie wartości życia ludzkiego, jego godności i celu. Prawda o wniebowzięciu powinna być, jego zdaniem, wykorzystywana w przepowiadaniu świata wartości życia⁶⁷.

Czeski teolog przytacza także opinie współczesnych teologów na temat eschatologicznego uwielbienia Maryi. Wszystkie poglądy podsumowuje stwierdzeniem, że wniebowzięcie pozostaje wyjątkowym Bożym czynem, który związany jest ze szczególnym macierzyństwem i niepokalanym poczęciem Maryi, bez względu na wyobrażenia dotyczące śmierci, „międzyczasu”, czy zmartwychwstania⁶⁸.

Na podstawie wszystkich wyżej wymienionych prawd mariologicznych J. Zvěřina próbuje stworzyć jeden, spójny obraz Matki Bożej. Chce przedstawić mariologiczną zasadę, pryncypium (*mariologický princip*). Chodzi tu o ukazanie, że Maryja jest nie tylko Matką Syna Bożego, ale Matką Chrystusa „kompletnego”, tzn. jest Matką Bożą, Matką Odkupiciela w historii zbawienia, jest pełna łaski, jest wzorem Kościoła. Teolog wzywa, aby dzieło Maryi, Jej życie widzieć ciągle w perspektywie Jezusa Chrystusa, Boga Ojca i nie zapominać przy tym o Ducha Świętego. Podstawę takiego ujęcia Zvěřina widzi w punkcie 25. adhortacji Pawła VI *Marialis cultus*, gdzie papież stwierdza, że w Maryi wszystko odnosi się do Chrystusa⁶⁹.

Autor *Teologie agapé* chce sięgnąć do głębi sensu macierzyństwa Maryi. Pisze o dwóch uzupełniających się drogach dojścia do maryjnej zasady: mariologii od-dolnej i mariologii odgórnej. Początkiem i końcem poszukiwań jest sama natura

⁶⁵ Tamże, s. 165.

⁶⁶ Tamże, s. 204-205.

⁶⁷ Tamże, s. 193.

⁶⁸ Tamże, s. 187-195.

⁶⁹ Tamże, s. 197.

Boga – Jego *agap *. W mariologii wszystko jest b d  to przejawem Bożej mi łości w życiu Maryi, (mariologia odgórna), b d  też pełną mi łości odpowiedzią Maryi (mariologia oddolna)⁷⁰.

Warto w tym miejscu dodać, że dla czeskiego teologa odpowiedź Maryi zawierająca się w Jej wierze, modlitwie, zdecydowaniu, ofiarowaniu si , jest wzorem dla chrześcijanina. Stoi na stanowisku, że kult Maryi powinien przede wszystkim by  naśladowaniem życia Matki Jezusa Chrystusa⁷¹.

Najważniejsze momenty w mariologii odgórnej to wybranie i powołanie Maryi, poczęcie z Ducha  wi tego, wcz owieczenie Bożego Syna przez kobiet , życie i  mier  Jezusa Chrystusa przeżywane w obecności Maryi, przyj cie nas za dzieci Boże także dzięki uczestnictwu Niewiasty – matki i siostry, znak na niebie w osobie Maryi wniebowziewej – pierwociny wśród uwielbionych. Do mariologii oddolnej czeski teolog zalicza życie Maryi prowadzone w taki sp s b, w jaki miał  y c niepokalani człowiek, u wi cuj cy dialog Maryi z Bogiem, Jej zaanga owanie⁷².

Rozważania autor kończy stwierdzeniem, że mariologicznym pryncypium jest mi o  i  wi to  – przez Chrystusa, w Chrystusie i dla Chrystusa⁷³.

Siostrzano  w świetle mariologii

Określenia „Matka Ko ci la”, „nasza Matka” są we wsp czesnej literaturze teologicznej bardzo popularne. Autor *Teologie agap * przytacza niewłaściwe (uznane przez niego wręcz za bezsensowne) poglądy, że macierzyństwo Maryi w Kościele i wobec Ko ci la jest przez niektórych uważane za relikht matriarchatu pogańskich religii albo jest przeciwstawieniem paternalizmowi maternalizmu Maryi. J. Zv řina odrzuca rzekome zagrożenia maternalizmu – przeprowadza spójny wyklad, udowadniając, że w Kościele nie istnieje żaden maternalizm.

Czeski teolog stwierdza, że Jezus Chrystus postawi  w centrum g szenia królestwa Bożego Ojca i bliźniego. Bliźni staje się przyjacielem Jezusa (J 15,13-15), co więcej, nazywa go On swoim bratem (Mt 23,1.8). Bratem, siostr , matk  jest dla Chrystusa ten, kto pełni wol  Ojca (Mt 12,50). Matka, siostra, brat stoj  w jednej linii duchowego rodu. Chrześcijaństwo jest realizacj  uniwersalnego braterstwa. Nie ma rozdziału między kobiet  i męczyznę (Ga 3,28). Ojcostwo i braterstwo rozwinęło się w Kościele dzięki Duchowi  wi temu. Dowodem jest używanie tych określeń w Dziejach Apostolskich i listach. Oczywiście fundamentów ojcostwa, braterstwa, siostrzaności w Chrystusie należy szuka  już w Ewangelii. Autor *Teologie agap * uważa, że są to przejawy *agap *. Zv řina podkreśla, że w m dym Kościele kobieta jest przyjmowana jako siostra (Rz 16,1). Także cała gmina nazywana jest Wybraną Siostr  (2 J 13). Czeski teolog wyraża smutek z tego powodu,

⁷⁰ Tamże, s. 198.

⁷¹ Tamże, s. 208.

⁷² Tamże, s. 198.

⁷³ Tamże.

że idea duchowej siostrzaności nie została zrealizowana w pełni. Siostrzaność jako przejaw miłości nie rozwinęła się dostatecznie ze szkodą dla Kościoła⁷⁴.

Powyższe tezy wiodą do stwierdzenia, że w nowej teologii możemy mówić nie tylko o macierzyństwie Maryi, ale także o Jej siostrzaności w stosunku do nas – Maryja jest naszą siostrą.

J. Zvěřina stwierdza, że określenie Maryja – siostra wcale nie jest nowe. Zauważa, że idea ta znajduje się u Hezychiusza (+433 r.) i u Theoteknosy z Livias (VII w.). Ten ostatni, jak twierdzi autor, w kazaniu o wniebowzięciu Maryi pisze: „Naszą ziemią jest Maryja, nasza siostra, nasza Pani”⁷⁵. Wśród współczesnych, którzy używają tego określenia, Czech wymienia papieża Pawła VI: „Jako my i ona je dcerou Adamovou, proto i naše sistra”. W przekładzie polskim czytamy: „Będąc córką Adama, jak i my, jest naszą Siostrą przez naturę, mimo że jest Stworzeniem zachowanym od grzechu pierworodnego, ze względu na przyszłe zasługi Zbawiciela”. W naszych poszukiwaniach dotarliśmy także do tekstu adhortacji *Mariialis cultus* Pawła VI, gdzie znajdujemy w p. 56: „Maryja jest z naszego rodu, jest prawdziwą córką Ewy, chociaż nie ma udziału w winie tej matki, a jest naszą prawdziwą siostrą, która przeżywała ziemskie życie w pokorze, w ubóstwie, a tak miała pełne uczestnictwo w naszych losach”⁷⁶.

Zvěřina uważa, że Maryja jest naszą siostrą nie tylko w sensie naturalnym (według Adama), ale także w sensie duchowym (dzięki Jezusowi Chrystusowi i Duchowi Świętemu). Teolog wprowadza tu pojęcie „rodzeństwo łaski”. Maryja według łaski jest naszą największą i pierwszą siostrą. Jej siostrzaność jest wkładem w działanie i rozwój Kościoła. Maryja swoją siostrzaność szerzy we wspólnocie jako szczególny charyzmat.

Sensem siostrzaności jest dawanie siebie bez względu na jakąkolwiek korzyść (w odróżnieniu od partnerstwa, czy macierzyństwa). Siostrzaność we wspólnocie realizuje się w opiece zdrowotnej, w pracy charytatywnej, w życiu konsekrowanym. Przyjmowanie Maryi jako siostry odgrywa znaczącą rolę w dialogu ekumenicznym i w teologii feministycznej.

* * *

Maryja, kobieta, matka, nasza siostra jest dla nas znakiem nadziei i wzorem miłości. Jej rola i posłanie w różny sposób było odczytywane w różnych okresach dziejów Kościoła. Każda epoka dokonywała swojej, często dla siebie korzystnej interpretacji. W czasach współczesnych, kiedy świat i Kościół szuka nowego odczytania roli kobiety, czeski teolog stara się przedstawić jej doktrynalne fundamenty. Nie dziwi nas, że odnosi się akurat do mariologii. Jest prawdą, że jego poszukiwania są chaotyczne, niemethodologiczne. Ale jest to cecha charakterystyczna całej

⁷⁴ Tamże, s. 206.

⁷⁵ Tamże, s. 206.

⁷⁶ Tamże, s. 206.

teologie agapé. Istotniejszym jest to, że czyni to z wielkim wewnętrznym zaangażowaniem, nieoderwanym od konkretnej rzeczywistości – jego teologia kobiecy nie powstaje „za biurkiem”, ale w wirze życiowych sytuacji, pełnych spotkań, tragedii, przyjaźni. Kobieta swoją tożsamość może odczytać w kluczu kobieta – matka – siostra, właściwie odczytanym i zinterpretowanym.

DONNA – MADRE – SORELLA. FONDAMENTI MARIOLOGICI DELLA TEOLOGIA DELLA DONNA DI JOSEF ZVĚŘINA

S o m m a r i o

Il mondo contemporaneo e la Chiesa cercano di reinterpretare il ruolo della donna. L'articolo è dedicato ad un tentativo, intrapreso da un teologo ceco, Josef Zvěřina, di presentarne aspetti dottrinali riferendosi alla mariologia. Nelle sue ricerche manca la disciplina metodologica, il che è caratteristico a tutta la teologia *agapé*. Nonostante questo difetto essa ha il pregio di una teologia che proviene dall'esperienza personale di uno che non rimane fermo dietro la scrivania.